

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 5 • Haziran 2022 • 103-129
Issue: 5 • June 2022 • 103-129

**İslam Dünyasında
Din Psikolojisi Çalışmaları (800-1406):
Genel Bir Değerlendirme**

Psychology of Religion Studies
in the Islamic World (800-1406):
A General Overview

Cengiz Maden

Doktora Öğrencisi
Ankara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
E-posta: cengiz.maden@gsb.gov.tr
Orcid: 0000-0002-5785-6534
Ankara / Türkiye

PhD Student
Ankara University
Institute of Social Sciences
E-mail: cengiz.maden@gsb.gov.tr
Orcid: 0000-0002-5785-6534
Ankara / Turkey

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type Araştırma • Research
Geliş Tarihi • Received 14 Mayıs 2022 • 14 May 2022
Kabul Tarihi • Accepted 14 Haziran 2022 • 14 June 2022

Ö z e t

Bu makale, İslam dünyasında 800 ile 1406 yılları arasında psikolojiyle ilgili çalışmalar yapan bazı Müslüman psikologların görüşlerini betimlemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, makalede ilk olarak (a) nefis kelimesini salt psikolojik anlamda ilk kez kullanan Haris el-Muhasibi'nin görüşleri verildikten sonra (b) metafizik ve ruhun güçleri üzerine yoğunlaştıran ve insanın davranışlarını gözlemleyerek tanımaya çalışan İbn Miskeveyh'in, (c) rüya psikolojisi, aklın içeriği ve fonksiyonları gibi psikoloji çalışmalarıyla bilinen Kindi'nin, (d) mutluluk kavramı, vahiy ve rüya psikolojisi konusunda sistemli çalışmalarıyla tanınan Farabi'nin, (e) zihinsel gelişim evrelerinin temelini atan İbn Tufeyl'in, (f) insanın tabii, hayvani ve ahlaki yönlerini inceleyerek ahlaki bütünlüğü oluşturan erdemler hakkında çalışmalar yapan Ragıb el-İsfahani'nin, (g) bilinçaltı olaylara değinen, ruhsal ve bedensel olaylar arasındaki ilişkiye temas eden İbn Sina'nın, (h) hüznün ve obsesyon gibi ruhsal problemlerin sebepleri ve çözümleri üzerine çalışmalar yapan İbn Hazm'ın, (i) psiko-somatik çalışmalara yer vererek kişilik ve karakter bozukluklarına değinen ve tedavi yöntemleri üzerine psikolojik çalışmalar yapan Ebu Bekr er-Razi'nin, (j) ruhsal problemler ile bedeni rahatsızlıkları ilişkilendiren Belhni'nin, (k) İslam psikolojisinin esaslarını ortaya koyan Gazali'nin, (l) ruh-beden ilişkisi ve ölüm sonrası ruhun durumu vb. alanlarda psikoloji çalışmaları yapan Fahreddin Razi'nin, (m) hoşnutluk, kıskançlık, feraset, korku ve hayret gibi psikolojik konularda çalışmalar yapan İbn Kayyim el-Cevziyye'nin, (n) karakter eğitiminin yanı sıra psikolojik nedensellik ve bilinçdışı güdülenmeye yol açan etmenler üzerinde İbn Haldun'un çalışmalarına yer verilmiştir. İsimleri verilen İslam düşünürlerinin, psikoloji bilimine yaptıkları önemli katkıları ele alan bu makalede sonuç olarak; (i) İslam düşünce geleneğinde, 7. yüzyıldan itibaren konu üzerine çalışmaların başladığı; (ii) Müslüman araştırmacı ve düşünürlerin, gerek Kur'an ayetleri ve gerekse yabancı kaynakların oluşturduğu ilgi ve merakla psikolojik olgu ve olayları anlamaya dönük çabalarının başladığı ve (iii) İslam kültüründe, insanın kişilik özellikleri, ruhsal yaşantısı ve davranışlarını sistemli olarak inceleyen modern anlamda bilimsel bir gelenek gelişmemişse de, insanın ruhsal dünyasını ve yaşantılarını anlama ve açıklama çabasının bir biçimde devam ettiği saptanmıştır.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • İslam psikolojisi • Nefs • Ruh • Akl

A b s t r a c t

This article aims to describe the views of certain Muslim psychologists who studied psychology in the Islamic world between 800 and 1406. In this context, first (a) the views of Hārith al-Muḥāsibī, who made use of the word *nafs* for the first time in a purely psychological sense, (b) Ibn Miskawayh, who focused on metaphysics and the powers of the soul and tried to recognize human behavior by observation, (c) al-Kindī, who is known for his psychological studies such as the psychology of dreams, the content and functions of the mind, (d) Alfarabi, who is known for his systematic studies on the concept of happiness, revelation and dream psychology, (e) Ibn Ṭufail, who laid the foundations for mental development stages, (f) Al-Raghib al-Isfahānī, who studied the natural, animalistic and moral aspects of man, and the virtues that constitute moral integrity, (g) Avicenna, who touched on subconscious events, and the relationship between spiritual and bodily events, (h) Ibn Ḥazm, who worked on the causes for and solutions of mental problems such as sadness and obsessions, (i) Abū Bakr al-Rāzī, who dealt with personality and character disorders and conducted psychological studies on treatment methods by including psycho-somatic studies, (j) Balhi, who associated mental problems with bodily ailments, (k) Algazelus, who revealed the principles of Islamic psychology, (l) Fakhr al-Dīn al-Rāzī, who studied psychology over the soul-body relationship, the state of the soul after death, etc. (m) Ibn Qayyim al-Jawziyya, who worked on psychological subjects such as contentment, jealousy, foresight, fear and surprise, and lastly (n) in addition to character education, bn Khaldūn, who studied on psychological causality and factors leading to unconscious motivation are included. As a result of this article, which deals with the important contributions of Islamic psychologists, whose names are given, to the science of psychology; (i) In the tradition of Islamic thought, studies on the subject started from the 7th century; (ii) Muslim researchers and thinkers began their efforts to understand psychological phenomena and events within the framework of the interest and curiosity aroused by both Quranic verses and foreign cultural products, and (iii) Although a modern scientific tradition has not developed systematically in the Islamic culture, it has been determined that the effort to understand and explain the spiritual world and life of the human continues in some way.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Islamic psychology • Nafs • Spirit • Mind

Giriş

Modern bir sosyal bilim olarak son iki yüzyılda büyük bir gelişme kaydeden psikolojinin başlangıcı 19. yüzyılın sonlarına dayanır. Fakat psikolojinin konusu olan bireyin bilişsel, zihinsel ve ruhsal hayatını ve davranışlarını anlamaya yönelik araştırmaların insanlık tarihi kadar eski olduğu söylenebilir.

Çoğu Müslüman düşünür, bireyin kendisini tanıma ve anlama sürecine katkı sunarak; yaşamın anlamını çözme ve en iyi yolu gösterme noktasında büyük uğraşlar vermiştir (Varlı, 2019: 68-70). Pozitivist bir bakış açısıyla bakıldığında bireyin kendisini ve çevresiyle olan iletişimini konu edinen psikoloji biliminin, en son gelişmiş bilimlerden biri olması dikkat çekicidir. Oysa psikoloji biliminin tarihinin çok eskilere dayandığı bilinmektedir.

Batı toplumları için psikoloji, 19. yüzyılda doğmuş bir bilimken, İslâm kültüründe psikoloji içerikli çalışmaların 7. yüzyıldan itibaren çalışmaya başlandığı bilinmektedir. İslam medeniyetinde başta Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in hadisleri olmak üzere dini referansların içeriğine bakıldığında psikoloji konularının birçoğuna değinildiği görülmektedir. Kısaca erken dönemlerden bu yana İslami ve yabancı kaynakların uyandırdığı merak ve ilgiyle Müslüman araştırmacı ve düşünürlerin psikolojik olgu ve olayları anlamaya yönelik çabalarının hep var olduğu saptanmıştır (Hökelekli, 2012: 11-15).

Müslüman düşünürler, psikoloji bilimiyle ilgili kapsamlı eserler kaleme almış olsa da *psikoloji* terimi o zamanlar henüz literatüre girmemiş olduğundan, çoğunlukla bu çalışmalar felsefi eserlerin bir parçası olmuştur. İslam Medeniyeti, 9. yüzyılda Platon'un ruh hakkındaki görüşlerini Arapça 'ya çevrilen diyaloglarıyla; Aristoteles'in psikoloji hakkında görüşlerini ise *Kitabü'n Nefs* ve *el-His ve'l-mabsus* olarak derlenen tercümeleleriyle tanımıştır. Hicri üçüncü asırdan itibaren *İlm'ün-Nefs*, *İlm'ün-Nefs ve'r-Rub*, *Kitabu'r-Rub* ve *İl mu Abval-i Rub* vb. isimli psikoloji içerikli kitaplar, risaleler ve kitap bölümleri ortaya çıkmaya başlamıştır (Varlı, 2019: 68-70).

Modern psikolojinin bireye bakış açısı karamsar olduğundan dolayı bireyin bilinmezliklerini anlama noktasında sorunlar yaşanmış ve onun inancının altında yatan psikolojik süreçlere çok az ilgi gösterilmiştir. Oysa maneviyat, en geniş şekil ve ifade yelpazesıyla insanın tüm zihin, eylem ve duygu dünyası ile daima ilişkili olmuştur (Korkman, 2017:13). Kur'an-ı Kerim'de 300'e yakın yerde geçen *nefis* kavramı, insa-

nın kişilik yapısını, iç dünyasını ve davranış eğilimlerini ifade etmektedir. Bu bağlamda İslam bilginleri tarafından dini kaynaklardan ve felsefi kültürlerden yararlanarak, bireyin ruhsal yapısı ve davranışları hakkında birçok kavram ve görüş geliştirilmiştir (Hökelekli, 2012: 45).

a. Haris el-Muhasibi'nin (781-857) Nefs Kuramı

Haris el-Muhasibi'nin eserlerinde ilk defa *nefs* kelimesinin psikolojik anlamda en tutarlı kullanımına yer vermiş olması, İslam psikoloji tarihinin Haris el-Muhasibi ile başlamasının en önemli sebebidir. (Hökelekli, 2012: 19; Köse, 2008: 55).

İslam geleneği içerisinde özgün bir psikoloji dilinin oluşmasına öncülük eden Muhasibi, bilinç, düşünme, akıl, arzu, dürtü ve niyetli davranışlar gibi konuları özgün bir yaklaşımla, Kur'an-ı Kerim'de yer alan kavramlarla birlikte ele alan ve geliştiren ilk İslam bilginidir. Bununla birlikte Muhasibi, İslam kültüründe ilk defa insanı duygu ve düşünce açısından inceleme ve anlamının yolunu açmıştır (Hökelekli, 1993: 28; Hökelekli, 2006: 413).

Kur'an-ı Kerim'de yer alan kavramlar çerçevesinde bilinç halleri, akıl, arzu ve dürtülerin etkinliği gibi bazı konuları değerlendirerek bireyin ruhsal varlığını ele alan çalışmalarıyla Muhasibi, İslam psikolojisinin öncülerinden biri olarak kabul edilir (Atak, 2021: 76). Onun eserleri incelendiğinde ruhsal hallerle ilgili tanımlamaları ve psikolojik analizleri kayda değerdir. Muhasibi'nin dini/ahlaki gerçeklerle uyumlu bir yaşam şekli için bireyin kendisini içsel bir gözlemlerle anlamaya çalışmasının gerekliliğini ısrarla vurgulaması, *iç gözlem* gibi bilimsel bir yöntemin temelilerinin atılması olarak değerlendirilmiş ve kendisinden sonra gelen pek çok araştırmacı ve düşünürü etkisi altına almıştır (Hökelekli, 2000: 14).

Muhasibi, derin psikolojik analizlerinin yer aldığı *er-Riaye li Hukenki'llah ve'l-kıyam biha* isimli eserinde riya (Hökelekli, 2000: 14), nefsin tanınması, aldanma, kibir ve haset gibi konuları ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır (Erginli, 2006: 13). Massignon da İslam kültüründe psikolojik bakış açısıyla insanın iç hayatını inceleyen en önemli eser olarak bu çalışmayı işaret etmiştir (Hökelekli, 2012: 19).

Nefsin sürekli gözlem altında tutulması gerektiğini söyleyen Muhasibi, nefsin tanımından çok nitelikleri üzerinde durmayı tercih etmiştir. Çalışmalarında nefsin, bireye hata yaptıran ve bireyi gaflete düşüren olumsuz bir melekesi olduğunu (Tanrıbilir & Karagöz, 2017: 603), nefsin bu olumsuzluğunun da bilinçli bir tercihe dayanmayıp bireyin kendisi için iyi olanın ne olduğunu bilmediğinden kaynaklı bir hataya düştüğünü dile getirmiştir. Nefsin tabiatını değiştirmek mümkün olmadığı gibi onu

öldürmek de mümkün değildir. İnsanın yapısı ve temel özellikleri kişiye göre değişiklik arz etmez. Ona göre nefis, akla karşı bir güç şeklinde bireyin iç dünyasında sürekli bir mücadele ortamının oluşmasına sebep olur. Bu hususta akıl, insanın karar mekanizmasını temsil ederken; kalp, bu kararları uygulama gayretini temsil eder (Erginli, 2006: 31).

Muhasibi, aklın olmadığı yerde vahyin bir anlam ifade etmeyeceğini savunur. Akıl ve nefis sürekli olarak bir mücadele halinde olduğu için nefsin sürekli kontrol altında tutulmasının gerektiğini vurgular. Ona göre nefis, bireyin bilinçli ya da bilinçsiz duygu ve düşüncelerinin çatışma kaynağıyken; bireyin akli ve bilinci ise insanüstü kaynaktan aktarılan bilgiyi alabilecek tek insanî güçtür. İnsan kalbini psikolojik yapının merkezine alan Muhasibi, tecrübe, tutum ve davranış gibi konular hakkında psikolojik analizlere yer vermiştir (Köse, 2008: 56).

Aklın mahiyeti konusunda kaleme aldığı *Ma'iyyetü'l Akl ve ma'nabü ve ibtilafu'n nas fib* adlı eser, İslam dünyasında bu konuda yazılmış ilk kitap olması bakımından önemlidir (Hökelekli, 2012, 19). Muhâsibî'ye göre bir yetenek olan akıl, hem bu dünyayı ve öteki dünyayı anlamasını hem de bireyin doğru ile yanlış ayırmasını ve seçimlerini belirlemesini etkilediğinden dolayı gereklidir (Varlı, 2019: 68-70).

Bireyin, bakış açısını ve iç dünyasını kavrayışını ifade etmek için kullandığı kavramlarla Muhasibi, kendisinden sonra gelen pek çok bilgin, düşünür ve yazarı etkileyerek İslam kültüründe özgün bir psikoloji dilinin gelişimine öncülük etmiştir (Hökelekli, 2012: 19).

b. İbn Miskeveyh'in (939-1030) Metafizik Kuramı

İran'ın Rey şehrinde dünyaya geldiği bilinen İbn Miskeveyh 'in doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir (Altıntaş, 1998: 237; Bayraktar, 1999: 205). İbn Miskeveyh, *Fi'l-Lezzat ve'l-Alam ve Kitabü'l-Akl ve'l-Makul* eserlerinde psikolojiye dair görüşlerini kaleme almış ve *Tebzîbu'l-Ahlak* isimli eserinde de bireyin kendisini tanıması gerektiği fikrini öne sürmüştür.

Psikoloji ile ilgili görüşlerini metafizik konulara ve ruhun güçlerine yoğunlaştıran İbn Miskeveyh'in metafizik psikolojisi hakkındaki görüşüne göre, nefis cisim ve cisme ait bir parça değil aksine nefis manevi bir cevher olmakla birlikte ölümsüzdür (Durmuş, 2021: 145). Çalışmalarında insanın iradesine ve düşünme gücüne de vurgu yapmaktadır. İnsanoğlu iradesi ile iyilikler ortaya koymak ve mutluluğu gerçekleştirmek ister. Kötülükler ise iyiliğin engellendiği durumlarda ortaya çıkar.

Öte yandan, ruh sağlığı konusuna da değinen İbn Miskeveyh, ruhun akla ve maddeye doğru iki yönlü hareketi olan dinamik bir yapı olduğunu ifade eder. (i) *Akla* yönelen ruhun kendi ilkeleriyle birleşerek kurtuluşa ereceğini ve bu düzeyde bireyin rahata ve psikolojik istikrara ulaşacağını savunur. (ii) *Maddeye* yönelen ruhun ise cismin çokluğu içerisinde boğularak bireyin kendisinden uzaklaşmasına ve mutsuzlaşmasına sebep olacağını savunur. Bununla birlikte maddeye yönelen bireyin, geçici arzularını tatmin edebileceğini fakat psikolojik olarak huzura ulaşamayacağını vurgular (Durmuş, 2021: 145).

Psiko-somatik etkiden bahseden Miskeveyh, üzüntü, seveda ve aşırı isteklerle bozulan ruh sağlığının biyolojik yapı üzerinde de olumsuz etkilerinin olacağını belirtmiştir. Ona göre ruh sağlığı da beden sağlığı gibi ikiye ayrılır. İlki var olan sağlığı korumak iken diğeri bozulan sağlığı yeniden kazanmaktır. İnsanın biyolojik ihtiyaçlarının doyurulması halinde zevkin, doyurulmaması halinde ise kederin ortaya çıkacağını belirtir.

Ona göre kişiliğin üç gücü bulunmaktadır: (i) Birincisi: olaylar hakkında düşünme, ayırt etme ve akıl yürütme gücü. (ii) İkincisi; tehlikeler karşısında cesaret ile şeref kazanmayı arzu etme ve öfke gücü. (iii) Üçüncüsü ise bedensel arzuların gerçekleşmesini, beslenmeyi, yiyecek, içecek, cinsi ilişki ve zevk verici basit şeyleri arzu etme gücüdür (Bayrakdar, 1999: 205). İbn Miskeveyh, bireyi davranışlarından yola çıkarak tanımlamaya çalışır. Ona göre kişilik basit değildir, aksine benliğin oluşumuna katkıda bulunan pek çok unsurun birleşiminden meydana gelen bir yapıdır. En faziletli insan tanımı ise kendisini başkalarından ayırabilen ve kendisine has davranışlar ortaya koyabilen birey olmaktır.

Öte yandan İbn Miskeveyh, bireyde iki gücün daha varlığından söz eder. Birincisi *bilen güç* (*kuwve alime*) olarak tanımladığı bilginin kazanılması için gerekli olan güç iken, ikincisi *eylemde bulunan güç* (*kuwve amile*) olarak tanımladığı işlerin tertip ve düzeni için gerekli olan güçtür (Köse & Ayten, 2016: 92-93).

c. Kindi'nin (800-873) Akıl ve Nefs Kuramı

İlk İslam filozofu olarak kabul edilen, tam adı 'Ebu Yusuf Ya'kub b. İshak b. es-Sabbah el-Kindi' olan Müslüman düşünür, *Risale fi'n-nefs* ve *Kelamun fi'n-nefs* adlı eserlerinde nefsin önemini, melekelerini, fonksiyonlarını ve ölümden sonraki durumunu kaleme alarak nefsi arındırmanın yol ve yöntemlerine değinmiştir (Hökelekli, 2012: 19). Onun bu konuda yazdığı beş eserden üçü olan *el Kavlfî'n-nefs*, *Kelamü'nfi'n-nefs muhtasa-*

run veciz ve *Risale fi mahiyeti'n-nevmve'r-ru'ya* eserleri günümüze kadar ulaşmıştır (Kaya, 2002: 41; Kaya, 2002: 49; Atak, 2021: 75).

Nefis üzerine görüşlerinde Aristo ve Eflatun'dan etkilenen Kindi'nin nefis tanımı, bedensel organı bulunan, canlılık yeteneği olan ve doğal bir cismin tamamlanmış hali şeklindedir (Hanoğlu, 2018: 145). Kindi'nin nefis ile ilgili görüşü daha çok Eflatun'un yaklaşımlarını yansıtır nitelikte olsa da o, nefis çalışmalarında Aristo ve Eflatun'un görüşlerini uzlaştırıcı bir yol izlemektedir (Hökelekli, 2012: 20).

Kindi, *Risale fi hududi'l-eşya' ve rusumiha* adlı eserinde nefsin üç tanımına yer verir. Bu tanımlar şu şekildedir: “(i) Canlılık yeteneği olan ve organı bulunan doğal bir cismin tamamlanmış halidir. (ii) Güç halinde canlı olan doğal bir cismin ilk yetkinliğidir. (iii) Kendiliğinden hareket eden manevi bir cevher olup birçok güce sahiptir” (Kaya, 2002: 49).

İslâm dünyasında manevi cevherlerin varlığı ve rüya psikolojisi hakkında yazılan ilk telif eser olan *Risale fi mahiyeti'n-nevm ve'r-ru'ya* adlı eserinde Kindi, (Korkman, 2017: 15) ruh ile ilgili görüşlerini kaleme almıştır. Yunan filozoflarının ruhun bir cevher olduğu yönündeki görüşlerine değinerek gerçek ruhun *duyular* ve *akledilir güç* olmak üzere iki özelliğinin olduğunu ileri sürmüştür (Yeğin, 1996: 35).

Aklın önemini, fonksiyonlarını ve türlerini *Risale fi'lakel* adlı eserinde ele alıp yorumlayan ilk İslam filozofu da Kindi'dir (Kaya, 2002: 45; Türker, 2018: 59).

Kindi'nin psikoloji bilimine kazandırdığı bir diğer önemli katkısı, *el hile'lidefi'l-abzan* (üzüntüden kurtulma yolları) adlı ruh sağlığı konusundaki çalışmasıyla olmuştur. Bu çalışmasında denetimsiz öfke ve şehvi duyguların ortaya çıkardığı nevrotik sorunlara değinmiş ve bunlardan kurtulma yollarını belirtmiştir (Köse, 2008: 56). Kindi'ye göre mutluluk, duygusal açıdan sevilen ve istenen şeyler değildir; akli açıdan sevilen ve istenenleri elde etmektir. Ona göre gerçek zevk ise geçici dünyevi duygularla alınan zevk değil, nefsin arzularından temizlenmesiyle ulaşılan ruhani ve ilahi zevktir (Köse & Ayten, 2016: 88).

Hüzünden kurtulmanın yolu aşamalı olarak hüznle başa çıkmayı öğrenmektir. Temel prensip, önce kabullenilmesi, sonra kolay olanı kabul edip giderek daha zor olana doğru ilerlemektir. Bu tedrici metot, modern psikologlar tarafından yüzyıllar sonra kullanılmıştır (Köse & Ayten, 2016: 88).

d. Farabi'nin (870-950) Akıl Kuramı

Asıl adı *Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-*

Farabi et-Turki olan Farabi'nin, Türkistan'ın Farab şehri yakınlarındaki Vesic'te doğduğu bilinmektedir. Günümüzde bu şehir Kazakistan sınırları içerisinde yer alır. İslam dünyasında Aristo düşüncesinin en büyük temsilcisi olan Farabi, Aristo'nun psikoloji bilimine dair görüşlerinin takipçisi olmakla birlikte bazı konularda İslam kültürünün inanç ve öğretileriyle bu görüşleri uzlaştırmaya çalışmıştır (Kaya, 1995: 12; Hökelekli, 2012: 20).

Farabi Aristoteles'in madde ve suret kavramını benimsemiştir (Atak, 2021: 77). O, beden bir sureti olarak gördüğü nefsi, Aristo gibi *canlılık yeteneği olan ve bedeni bulunan doğal cismin tamamlanmış hali*' tanımlamasıyla kabul ederek *güç halinde tabii organik cismin ilk yetkinliği* şeklinde tanımlamıştır. Burada nefse güç, yetkinlik (kemal) ve suret olmak üzere üç nitelik atfettiği görülmektedir. Nefsin en gelişmiş hali olan insani nefse ise *düşünen nefis* (en-nefsü'n-natika) denilmiştir ki bu da akıldan ibarettir (Köse & Ayten, 2016: 90; Kaya, 1995: 151-152).

Ona göre düşünme gücünü temsil eden organ akıldır. Aristo'dan aktardığı *faal akıl* kavramını, İslam kültüründeki vahiy meleği ile eş gördüğü için eserlerinde *er-Ruhu'l-Emin*, *Ruhu'l-Kuds* gibi isimler kullanmıştır (Hökelekli, 2012: 20). Bu görüş çerçevesinde rüya ve vahiy süreci aynı psikolojik mekanizma içerisinde meydana gelir. Bu bağlamda hayal gücünün uykuda veya uyanıkken faal akılla birleşebilecek bir güç ve kuvvet seviyesine ulaşması durumunda sadık rüya veya vahiy oluşur görüşüne sahip olan Farabi'nin rüya ve vahiy psikolojisi konusunda sistemli bir teoriyi ortaya koyan ilk düşünür olduğu ifade edilebilir (Köse, 2008: 65).

Farabi, bireyin psikolojik güçlerinin, besleyici güçten, düşünceden, istemekten, hayalden (mütehayyile) ve duyumdan (hisse) oluştuğunu kabul etmiş ve bunların fonksiyonlarını ele almıştır (Angkasa, 2020: 58). İnsan nefsinde pek çok farklı güç olmakla birlikte, Farabi'ye göre bu güçler birbirinden bağımsız değildir; aksine etkileşim içerisinde ve hepsi tek bir nefsi oluşturur. O, nefsin kuvvetleri arasında da bir hiyerarşi olduğunu savunur. Bu hiyerarşi, en alttan en üst seviyeye ve besleyici güçten düşünme gücüne doğru yükselir (Köse & Ayten, 2016: 92).

Nefsin varlığını bedende kabul etmeyen Farabi, onun kullandığı güçleri ise bedene has kılmıştır. Bedenin varlığının kemalini ruha bağlamış ve ruhun varlığının kemalini de akla bağlamıştır. Ruh için aklın iradesi altında güzeli ve faydalıyı seçme yetisini en üst derece kabul eden Farabi, bunun da algıda bulunan iç ve dış kavrayışla sağlandığını benimsemiştir. Bir diğer ifadeyle o, bireyin gerçek bilgiye kendi aklının çabasıyla ulaşamayacağını savunarak bireyin herhangi bir şeyin gerçekliğini kavrayamayışının sebebini de bireyin bilgisinin başlangıcını duyuların

oluşturmasıyla ilişkilendirmiştir. (Sunar, 1972: 64-65).

Öte yandan Farabi'ye göre mutlu olmak, her bireyin nihai hedefidir. En yüce ve gerçek mutluluk, bilgiye ulaşmaktır. İnsan mutluluğa sahip olduğunda başka hiçbir şeye ihtiyacı kalmamış demektir. Ona göre mutluluk herhangi bir şeye ulaşmak için araç değil, doğrudan bireyde amaç olması gereken bir erdemdir (Bayrakdar, 2010: 91-92; Karakaya & Uysal, 2019: 201)

e. İbn Tufeyl'in (1106-1185) Zihinsel Gelişim Kuramı

Endülüslü filozof ve hekim olan İbn Tufeyl'in tam adı "Ebu Bekr Muhammed b. Abdilmelik b. Muhammed b. Tufeyl"dir. Fıkıh başta olmak üzere dini ilimler öğrenmiş ve tıp ile felsefe alanında okumalar yapmıştır (Kutluer, 1999: 418). Latin dünyasında *Abentofail* veya *Abubacer* olarak da bilinmektedir (Dursun, 32: 2019).

İbn Tufeyl, ortaya koyduğu düşünceleriyle sanki bilişsel gelişim kuramcısı Jean Piaget'nin öncüsü gibidir. Bilişsel gelişim, her evrenin özgül bir geçişi temsil ettiği aşamalara bağlı olarak ilerler. Piaget, bu aşamaların sınırlarını da zaman aralıkları ile belirtmiştir. Gittikçe gelişen bilişsel sistem, basit bir algılamadan karmaşık bir açıklığa, yani somut zihinsel algılamadan soyut zihinsel algılamaya doğru ilerler. Her aşamanın muazzam bir gelişim vazifesi vardır. Piaget, bilişsel gelişim evrelerini dört evreye ayırarak soyut işlem döneminde bitirirken İbn Tufeyl'e göre bilişsel gelişim her biri 7 yıl süren 7 safhaya ayrılır ve orta yaşlardan sonra da gelişim devam eder. Ayrıca ömrün sonuna kadar süren bir *ilham alma evresi* söz konusudur (Köse & Ayten, 2016: 100).

İbn Tufeyl, düşünce, gözlem ve deney aracılığıyla elde edilen bilgilerin, vahiy aracılığıyla gelen bilgilerle çelişmediği ve felsefe ile din arasında tam bir uyum olduğu görüşünü *er-Risaletü'l kamilliyeye fi's-siret'n-nebevîyye* adlı eserinin temel kurgusu olan *Hay b. Yakzan*'da savunmaktadır (Korkman, 2017: 23). Bu eserinde vurgulamak istediği ana düşünce, İslam kültürüne ait fikirlerin mutlak akıl yoluyla öngörülebilecek kadar akla ve hikmete uygun olduğu ve İslam'ın akılla öngörülebilir belli tarihi yasalara uygun olarak gerçekleştiğidir (Kutluer, 1999: 423-424).

İbn Tufeyl'in sistemini temellendiren görüşlerin yer aldığı en önemli eseri olan *Hay b. Yakzan*, başta Robinson Crusoe'nun yazarı Daniel Defoe olmak üzere, Spinoza, Bacon ve More gibi pek çok sanatçı ve düşünürü etkilemiştir (Dursun, 2019: 21). Eserde, ekvator kuşağında ıssız bir adada tek başına yaşayan *Hay* karakteri, (i) esasen fiziki varlığı ile tabiatın bir parçası olmakla birlikte algılama ve bilme imkânlarıyla ta-

biatı gözlemleyen, (ii) doğal varlık alanındaki temel düzen ve işleyiş hakkında düşünen, (iii) akıllı bir canlı olarak yeryüzündeki mevcut konumunu anlamlandıran, (iv) gözlem alanı ötesindeki metafizik varlık düşüncesine erişen, (v) sonunda manevi tecrübeler sayesinde birtakım metafizik bilgilere ulaşan ve (vi) ideal özneyi temsil eden hayali bir kişiliktir (Kutluer, 1999: 420-21). *Hayy bin Yakẓan*'ın etrafında olup bitenleri giderek algılayıp gelişmesinden hareketle bireyin gelişim evreleri, özellikle de zihinsel gelişim evreleri üzerinde durulur (Köse & Ayten, 2016: 100). *Hayy bin Yakẓan*, hakikat arayışının hikâyesi olmasının yanı sıra Tanrı, doğa ve birey ilişkilerinin ele alınışıyla değer kazanmış, felsefe, tasavvuf ve insan üzerine tefekkür etmeye yönlendiren, fizikötesi konuları açıklama konusunda kullanılan yöntem ve üslubuyla dikkat çeken bir eserdir (Alper, 1993: 19).

İyi bir tabip ve cerrah olan İbn Tufeyl'in astronomideki bilgisinin tıptan daha ileri olduğu, psikoloji ile tıp alanında eserler kaleme aldığı ve ayrıca şiir sanatında kabiliyetli olduğu da bilinmektedir (Kutluer, 1999: 421-424).

f. Ragıp el-İsfahani'nin (954-1018) Ahlak Kuramı

Müslüman bilgin İsfahani'nin tam adı, "Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râğıb el-İsfahânî"dir. Künyesi, Ebu'l-Kâsım; lakabı, Râğıb ve nisbesi ise el-İsfahânî'dir. İsfahan'da doğmuş olup doğum tarihinin 499 ve 343 tarihlerine rastladığı görülmekle birlikte ölüm tarihiyle ilgili de ciddi bir ihtilaf söz konusudur (Kara, 2012: 136).

Mütevazı, zeki ve çok yönlü bir âlim olan İsfahani'nin, doğru olduğuna inandığı bilgileri çekinmeden söylediği ve kendisini daha çok kitap yazmaya adanmışlığından dolayı resmi görevlerden uzak kalmaya çalıştığı kaynaklarda geçmektedir (Kara, 2007: 98).

Genel olarak Eflatun, Aristo ve İbn Miskeveyh'in düşüncelerini devam ettiren nefis anlayışına ilaveten İsfahani'nin bu konudaki en dikkate değer katkısı *hamiyet* terimini kullanmış olmasıdır. Gayret, hiddet, tutuculuk, öfke ve sakınmak gibi anlamları bulunan bu terimin, *öfke gücünün şehvet üzerinde hâkimiyet kurması* şeklinde bir işlevi vardır (Gafarov, 2007: 402).

Özellikle, *eż-Zeri'a ila Mekarini's-Şeri'a ve Kitabu'l-Ahlak* isimli eserlerinde İsfahani, geleneksel dinî ilimler ve felsefeyi mükemmel ve yeni bir biçimde birleştirerek ahlak ve psikolojiye dair görüşlerini kaleme almıştır (Kara, 2012: 134). İsfahani, günümüzde pozitif psikoloji yaklaşımının çokça üzerinde durduğu affetme, kanaat, tevazu ve sabır gibi erdemler üzerinde yoğunlaşmış ve korku, kaygı ve üzüntünün sebeplerini

araştırarak bunlarla başa çıkma yollarına değinmiştir (Köse, 2016: 96).

İnsanı evrenin küçük bir modeli sayarak onun, tabii, hayvani ve akli olmak üzere üç yönü üzerinde durmuştur. İnsanın gözle algılanabilen bir bedenden ve basiretle algılanabilen bir nefisten oluştuğunu savunan İsfahani, insanın duyularla algılanan, beden ve akılla kavranan ruhtan meydana geldiğini dile getirmiştir (Gafarov, 2006: 192).

İsfahani'nin ahlak kuramının temel konusu, birey ve onun mutluluğudur. O, ahlaki bütünlüğü oluşturan kalıtım, çevre, iç dürtüleri, mizaç ve örf ile adetler gibi faktörleri ayet ve hadislerle dayandırarak açıklamaya çalışmıştır (Kılıç, 2019: 59).

g. İbn Sina'nın (980-1037) Nefs Kuramı

Bu başlıkta yer alan Müslüman bilginin tam adı, "Ebu Ali el-Hüseyin b. Abdilllah b. Ali b. Sina"dır. Buhara yakınlarındaki Efsene köyünde doğduğu bilinmektedir. İslam kültüründe İbn Sina künyesi ile meşhurken, bilim ve felsefe alanındaki eşsiz konumunu belirtmek amacıyla orta çağ âlim ve düşünürleri tarafından kendisine atfedilen *eş-Şeybü'r-Reis* unvanı ile bilinir. Ayrıca Batı'da genellikle *Avicenne* olarak bilinmekte ve *filozofların prensi* olarak anılmaktadır (Çelik, 2016: 7-8).

İslam filozofları içerisinde *İlmü'n-Nefs* konusunda en çok eser kaleme alan isim şüphesiz İbn-i Sina'dır (Hökelekli, 2012: 21). Tabiiyyat ilminin bölümlerini anlatırken sekizinci kısmı psikolojiye ayıran İbn Sina, nefsin ilmini ve bireyin anlama yeteneğini incelediği bu bölümde bireydeki nefsin (nefsi natıka) beden ölmesiyle ölmeyen ilahi –ruhani bir cevher olduğu kanaatine ulaşır. Bununla birlikte İbn Sina, psikoloji ile ahlak arasında sıkı bir ilişki olduğunu bir diğer eseri olan *Abvalu'n-nefs*'te vurgulamaktadır (Doğan, 2009: 25-26).

Aristo ve Farabi'den etkilenen İbn Sina, nefis konusunda onlara yakın bir tanım yapar. *Nefs, cinsin kendisiyle bilfiil varlık kazandığı ilk ilkedir* tanımıyla İbn Sina da Aristo ve Farabi gibi nefsin güçlerini bitkisel, hayvani ve düşünen nefis olmak üzere üç başlık altında toplar. Nefsin bu güçleri birbirinden bağımsız değildir. Aksine aralarında yardımlaşma ve uyum söz konusudur ve biri diğerine hizmet eder (Kutluer, 2002: 42). Fakat Eflatun ve Yeni Eflatunculuk'tan aktarılan ruh görüşü hakkında alan yazına hâkim olduğundan dolayı yukarıdaki tanıma rağmen Aristo'nun, ruhu beden bir fonksiyonu gibi gösteren anlayışını onaylamaz; aksine nefsi gerçek varlık olarak gören, hatta organik varlıklardaki bütün biyolojik, fizyolojik ve psikolojik oluşlarla gök cisimlerinin hareketini de nefislerin işlevi olarak gösteren bir nefis-beden veya nefis-cisim düalizmini tercih eder (Çelik, 2016: 31-32). İbn Sina, İslâm filozofları

arasında ontoloji ve psikolojinin yanı sıra, bilgi problemi üzerinde en fazla duran düşünürdür. Onun psikoloji bilimine yaklaşımı fiziğe ve metafiziğe dayanır (Korkman, 2017: 17). Bununla birlikte o, insan nefsinin, benlik bilincine sahip ruhani ve ölümsüz bir cevher olarak kabul etmesiyle Aristo'dan; nefsin bedenle birlikte var olduğunu öne sürmesiyle de Eflatun'dan ayrılır (Hökekleli, 2012: 21; Durusoy, 1999: 325).

Psikolojik hallerdeki değişiklikler önce duygusal daha sonra da bedensel değişime sebep olur görüşünü savunan İbn Sina, modern psikolojinin ifadesiyle *psikosomatik* etkiden bahsetmiştir

İslam toplumunda bireyin psikolojik yapısı üzerine kapsamlı araştırmalara ve eserlere sahip olan düşünürlerden biri olan İbn Sina, çok yetenekli bir doktor olması sebebiyle bireyin bedeni ve davranışları konusunda tecrübelerini ve gözlemlerini içeren bilgiler vermiştir. O, ruhsal boyut ile bedensel olaylar arasında etkileşim olduğu gibi farklı bireylerin arasında da ruhsal boyutta etkileşim ve iletişim olduğunu tespit etmiştir. Hipnoz, telkin, nazar ve büyü gibi olayları böyle bir ruhsal etkiye dayandırmıştır. Çeşitli ruh hallerinin, tavırların, duygu ve heyecanların davranışlar üzerindeki etkilerini görmüş ve bedenlen gerçekten hasta olan bireylerin irade gücü yardımıyla iyileşebileceğini, sağlam bir bireyin de aynı şekilde hasta olabileceğini ortaya koymuştur. Böylelikle İbn Sina, psikosomatik tıp dalının öncüsü olmuştur. Ayrıca o, canlı varlığın başkasına gösterdiği duygusal tepkilerin odağı olarak kabul ettiği *vehim gücünü* psikolojiye ilk defa tanıtan isim olmakla birlikte rüya ve vahiy psikolojisiyle ilgili görüşlerini geliştirerek daha sistemli ve detaylı bir teorinin oluşmasını sağlamıştır (Köse, 2008: 58; Köse & Ayten, 2016: 94).

Ruhsal olaylarla bedensel olaylar arasında karşılıklı ilişki olduğu gibi farklı kişilerin ruhsal dünyaları arasında da iletişim ve etkileşim bulunduğu görüşünü temellendirmek için iç ve dış duyar olmak üzere duyuları ikiye ayıran İbn Sina; bilinen 5 dış duyunun yanında bir de 5 iç duyu olduğunu ifade ederek bunların fonksiyonlarına değinmiştir. Böylelikle canlı varlığın başkasına karşı gösterdiği duygusal tepkilerin merkezi olarak kabul ettiği *vehim gücünü* (el-kuvvetü'l-vehmiyye; el-mütevehhime) psikoloji literatüründe ilk defa İbn Sînâ kullanmıştır (Hökekleli, 2012: 21; Korkman, 2017: 17-18).

İbn Sina, pek çok hastalığın tedavisine değindiği *el-Kanun fi't-Tıbb* isimli eserinde şöyle bir tedavi yönteminden bahseder: Melankolik bir hasta kendisine gelir. Hastanın nabzını tutarak ona bazı mekân ve şahıs isimleri söylenir. Bir isme geldiğinde hastanın nabzının hızlandığı görülür. Böylece o, fizyolojik ve psikolojik değişiklikler arasındaki ilişkiye işaret etmiş olur (Köse & Ayten, 2016: 94)

Modern dönemde psikanalizin bilinçaltı hatıralara ve kompleks yaşantılara ulaşmak için kullandığı ve adına *ilişki testleri* dediği araştırma tekniğini Freud ve Bruer'den çok önceleri İbn Sina'nın kullandığı kabul edilmektedir. *Risalefi def'i gami'l-ment* (Ölüm Korkusundan Kurtuluş) adlı eserinde ölüm korkusu ve kaygısının sebepleri ve sonuçları ile bunlardan kurtulmanın yollarına değinmiştir. *El-Hüzün ve Def'ul ğamm ve'lhemm* isimli risalesinde endişe, üzüntü ve kaygı gibi ruhsal belirtileri ortadan kaldırmaya yönelik görüşlerine yer vermiştir. *Es-salatü ve mahiyetüha* isimli risalesi felsefi ve psikolojik açıdan namaz ibadetini inceleyen ve örneğine rastlanmayan özgün görüşler içermektedir (Hökelekli, 2012: 20). Çocuklardaki bazı aşırı ruhsal tepkilerin tedavisi ile ilgili görüşlerinin günümüzde de değerini koruduğu bilinmektedir (Yavuzer, 1997: 18).

Eş-şifa, en-Necat, el-İnşai, el-Hidaye, Abvalü'n-Nefs ve el-Kanun fi't-tub isimli bazı kitapları ile 96' ya yakın risalesi de farklı dillere çevrilerek eserlerinin neredeyse tamamı pek çok nüsha halinde günümüze kadar ulaşmıştır (Alper, 1999: 337-45). Hocası Farabi'den devraldığı rüya ve vahiy psikolojisi ile ilgili görüşlerini geliştirerek daha detaylı bir teori ortaya koymuş, ruh sağlığı ve hekimliğe dair kayda değer katkıları olmuştur.

h. İbn Hazm'ın (994-1064) Sevgi Kuramı

Tam adı “Ebü'l-Mugire Abdülvehhab b. Ahmed b. Abdirrahman b. Said b.Hazm,” olan İbn Hazm, Kurtuba'da doğdu. Amcasının oğlu olan meşhur fakih ve edip Ebu Muhammed İbn Hazm'dan ayırt edilebilmek için Ebü'l-Mugire künyesi ile anılmıştır (Durmuş, 1999: 20).

İbn Hazm, *el-Ahlak ve's-Seyr fi medvati'n-Nufus ve Tavku'l-Hamame* (Güvercin Gerdanlığı) isimli eserlerinde kavrama, sevgi, algılama ve bilinç gibi konuları ele almıştır. Sevgi üzerinde durarak psikolojik analizler yaptığı *Tavku'l-Hamame* eserinde ise sevgi ve kıskançlık arasındaki ilişkiyi açıklayarak, sevginin çokluğu ile kıskançlık arasında doğru orantı olduğunu belirtmiştir. Bireyi diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliğin sevgi olduğunu vurgulamıştır. Bu bağlamda sevgiyi beş dereceye ayırır: (i) Birincisi, istihсандır. Bir diğer ifadeyle bakanın baktığını veya onun ahlakını güzel görmesidir. Yani burada güzelleştirme isteği bireyin başkasını sevmesindeki sebeptir. (ii) İkincisi hayranlıktır. (iii) Üçüncüsü; sevilenin yokluğunda hüznün duyma anlamına gelen ülfettir. (iv) Dördüncü derecede ise kelef vardır. Bu aşamada, sevenin zihni sevdiği ile meşgul olur. (v) Son olarak, şeffaf derecesinde ise seven birey yemeden içmeden kesilir. Bu durumun bireyi ölüme kadar götüren ve vesveselerle kendisini gösteren ruhsal hastalıklara sebep olabileceğini söz konusu eserinde belirtir (Köse & Ayten, 2016: 88).

Gençlik döneminde yazdığı *Tavku'l-Hamame* isimli eserindeki gazellerinde platonik aşk şiirleri kaleme alan İbn Hazm, bu şiirlerine diğerlerinden farklı olarak din, ahlakilik ve iffet boyutları getirmiş ve platonik aşk ile ahlakın ilgisini inceleyerek derin felsefi ve psikolojik analizler yapmıştır (Durmuş, 1999: 20). Yine *Tavku'l-Hamame* eserinde zaman zaman ima ettiği üzere aşk, aklın karşısında olan ve onu askıya alan bir irrasyonel olay değil, bizzat akli kendi içinde olan ve olması gereken şekilde iki farklı dünyayı birlikte ele almayı gerekli kılan bir rasyonel düşünme sürecidir (Tatar, 2009: 150).

İbn Hazm, hüzn ve obsesyon (vesvese) gibi problemlerin sebepleri ve çözüm yolları üzerinde durmuş ve ruh sağlığının korunmasına dair önerilerde bulunmuştur. Endişenin, insan nefsinin acı çekmesine ve hastalanmasına sebep olan faktörlerden biri olduğunu kabul ederek; bundan kurtulmanın yolunun ise bireyin her şeye gücü yeten Yaratıcıya sığınmaktan geçtiğini ifade eder (İbn Hazm, 2012: 33-34).

İbn Hazm çalışmalarında sabır, adalet, cömertlik, sıdk, vefa, iffet, kanaat, alçak gönüllülük, hırs, haset, cimrilik, yalancılık gibi kişilik özellikleri ile kişiliğin üstün ve eksik yönlerine değinir (Köse, Ayten, 2016: 96). O, bireyin, sahip olduğu kötü huylardan, ancak kendisini sorgulayarak ve eksiklerini araştırıp onları giderme çabası içine girerek kurtulabileceği kanaatindedir (Uysal, 2014: 61).

i. Ebu Bekir er-Razi'nin (864-925) Psikolojik Sağlık Kuramı

Pediatrinin babası olarak bilinen, tam adıyla “Ebu Bekr Muhammed b. Zekeriyya er-Razi”, Batı dünyasında *Rhazes* unvanıyla meşhurdur. Anlamı *Araplar'ın Galeni* olan bu unvan ona, Hipokrat ve Calinus'tan sonra tıp bilimine yaptığı değerli katkılarından dolayı verilmiştir (Kaya, 2007: 479). Razi, orta çağda Doğu'nun ve Batı'nın en önemli doktorlarından biridir.

Et-Tıbbu'r-Ruhani isimli eseri gerek kavramsal gerekse içerik bakımından kaleme aldığı ilk ve özgün ruh sağlığı kitabıdır. Kişilik ve karakter bozuklukları ve bunun tedavi yollarını ele alan bu eser, kendinden sonra aynı ya da benzeri adlarla birçok esere örnek ve kaynak niteliği taşımaktadır (Hökeleki, 2012: 22). Bununla birlikte eserde bireyin psikolojik yönden gelişimine ve bunu nasıl gerçekleştireceğine dair önemli çözüm önerileri yer alır. Razi'ye göre *Et-Tıbbu'r-Ruhani*, bireyi aşırılıktan koruyan ve onun erdemli bir insan olmasını hedefleyen ilimdir. Razi, ahlak felsefesi konusundaki görüşlerini bu eserinde bütüncül bir şekilde ifade etmiştir (Akyol, 2015: 65).

Razi, sağlık üzerine psikolojik faktörlerin etkilerinden bahsederek

ruhun çektiği sıkıntıların bedende fizyolojik belirti şeklinde ortaya çıktığını savunur. Razi'ye göre, beden sağlığı ve ruh sağlığı birbirine bağlıdır ve ruhsal hastalıkların tedavisinde *telkin* önemli bir yöntemdir (Korkman, 2017: 16). Razi, bir hekim-filozof olarak fizyoloji ile psikoloji arasındaki ilişkide ruhun aktif olarak rol oynadığını ifade ederek belli ahlak ilkelerine sadakatle ruh sağlığının kazanılacağını vurgular (Kaya, 2007: 482).

Razi, çalışmalarında insanı karamsarlığa sevk edip onun mutluluğunu engelleyen üzüntü ve ölüm korkusu gibi bazı psikolojik faktörlere dikkat çeker. Razi'ye göre, insanı içinden çıkılmaz düşüncelere sevk eden ölüm korkusunu yenmenin çaresi ölümden sonraki hayata inanmaktır. Nitekim iyi ve erdemli olan, hak dinin (İslam) kendisine yüklediği görevleri hakkıyla yerine getiren birey ölümden korkmaz. Çünkü din, bireye kurtuluş, huzur ve sonsuz nimetler vaat eder (Kaya, 2007: 483). Endişe ve üzüntünün de dünyalık sıkıntılar olduğunu belirten Razi, bunlardan kurtulmanın veya bunların etkisini azaltmanın iki yolu olduğunu ifade eder: Bunların ilki, üzüntünün meydana gelmemesi için veya olabildiğince etkisinin azaltılması için önlem almak, ikincisi de üzüntünün meydana gelmesiyle birlikte ondan kurtulmanın çarelerini aramaktır (Kaya, 2007: 483).

Tutkulu sevgi, üzüntü, kıskançlık, endişe, cimrilik, açgözlülük, sarhoşluk, yalancılık, hazcılık ve faydacılık gibi nefsanî eğilimlerin bireyin ruh sağlığını bozduğunu ve kişiliğini zayıflattığını dile getirir. Ona göre hüznün, sevilenin kaybedilmesi ve talep edilenin elde edilememesi durumunda ortaya çıkan psikolojik acıdır (Köse & Ayten, 2016: 96-97). Birey eğer haz ve elem dengesini kuramazsa bunun doğal sonucu olarak üzüntüyle karşı karşıya kalmaktadır. Bu nedenle yapılması gereken, geçici olan maddi hazlardan uzaklaşıp sürekli olan manevî hazlara yönelmektir (Razi, 2009: 105).

Ahlak psikolojisini temellendirirken Eflatun'u referans alan Razi, insanda üç çeşit nefis bulunduğunu söyler: Bunlar *ilahi nefis* (*akleden nefis*), *hayvani nefis* (*üfke*), ve *nebatî nefistir* (*shevri*). Bunlardan son ikisi akleden nefse hizmet için vardır. Nebatî nefsin işlevi bedeni besleyip gelişim ve üremesini sağlamak, öfkenin kaynağı olan hayvani nefsin görevi ise şehvî arzuların üstesinden gelebilmesi için akleden nefse yardımcı olmaktır. Bedenle birlikte nebatî ve hayvani nefis ölür, akleden nefis ise ölümsüzdür (Razi, 2019:17-20).

Razi, şahsî tavırlarının bir savunması olarak kaleme aldığı *Es-siretü'l-Felsefiyye* isimli eserinde, manevî sağlığın zihinsel sağlık olduğuna ve

ahlaki bozulmanın zihinsel bozukluk olduğuna vurgu yapar. Aşırı bağımlılık ve perhizin zararlı olduğunu ve bu ikisi arasında dengeli bir yol tutulması gerektiğini savunur.

Öte yandan Razi'nin düşünceleri kendisinden sonra İslam dünyasında bir *Tıbbu'r Rubani* geleneğinin oluşmasına, benzeri konu ve yaklaşımların yer aldığı kitapların yazılmasına yol açmıştır.

j. Belhi'nin (850-934) Psikolojik Uyum Kuramı

Tam adı "Ebu Zeyd Ahmed b.Sehl el-Belhi" olan Belhi'nin 850 yılında Horosan'ın Belh şehri yakınındaki Şamistiyan köyünde doğduğu bilinir. İslam filozofu Kindi'nin derslerine katılarak hocasının felsefi disiplinlerini iyice kavradığı belirtilir (Kutluer, 1992: 412).

İslam düşünürleri arasında ruh sağlığı alanıyla en çok ilgilenenlerden biridir. Ruh sağlığına dair açıklamalara yer verdiği *Masalibu'l-Ebdan ve'l-Enfus* isimli eserinde ruhsal problemlerin bedene sirayet edebileceğini söyleyerek (Gürsu, 2016: 273-276) Razi ve İbn Sina gibi Belhi de psikosomatik etkiye işaret etmiştir. Belhi'ye göre psikolojik uyumun iç ve dış alemle uyum olmak üzere iki altın kuralı vardır: İçsel uyum, bireyin bireysel özelliklerini tanımasıyken dışsal uyum, çevresel etkenleri ve kendi gücünü sınırlayan durumları bilmesidir. Bireyin kızma, öfkelenme ve hüzn gibi kuvvetlerinin hareket etmediği bir gün yoktur görüşünü benimseyen Belhi'ye göre birey, psikolojik uyumu hem kendi kendine hem de dışarıdan destek alarak gerçekleştirebilir (Köse & Ayten, 2016: 89).

Bedeni tıp ile *Rubani tıp* kavramlarının ortak terimini bir ilişkinin hareket noktası olarak gören Belhi, beden ile ruh arasındaki etkileşimin sağlık bakımından nelere yol açabileceğini incelemiştir (Çamlı, 2019: 10). İnsanlar arasındaki bireysel farklılıkları ifade ettikten sonra beden ve ruh sağlığını korumak ve mutlu olmak için öncelikle insanın kendini tanıyarak tabiatına uygun istek ve hedeflerini belirlemesi gerektiğini belirtmektedir (Çamlı, 2019: 12). Korku, panik, hüzn ve öfke gibi psikolojik durumların sebepleri, belirtileri ve çözüm yolları üzerinde durarak psikolojik rahatsızlıkları nörotik ve psikotik olarak sınıflandıran ilk İslam alimidir. Tabiat ve mizaç itibarıyla oluşan farklılıkları ve bireysellikleri dikkate alan bir beden-ruh sağlığı algısını çok açık bir biçimde vurgulamıştır. (Belhi, 2012: 28).

Belhi'ye göre hastalığa yol açan maddi sebeplerle ruhi sebepleri bir arada ele almanın faydası vardır (Gürsu, 2016: 273). Kontrolsüz öfke, yersiz korkular ve derin endişeler şeklinde beliren psikolojik baskıların davranış bozukluklarına yol açması ve neticede bir yandan nevrotik hastalıkların, diğer yandan da ahlaki kötülüklerin insan ruhunda yerleşmesi

sonucunu doğuracağından Belhi'nin yaklaşımında ruhani tıp terimi hem bir ölçüde psikoterapiye hem de ahlak ilmine işaret edecek şekilde tıp, ahlak ve psikoloji sahalalarını birleştirir (Kutluer, 1992: 414).

Korkunun oluşumunu, sebeplerini ve türlerini açıklayan Belhi, korkudan üç yolla korunabileceğini söyler: i) korkulan şeyin mahiyeti hakkında bilgi sahibi olma, ii) bilinçliliğin artırılması, iii) yüzleşme. Endişeyi hüznün ilk merhalesi olarak gören Belhi, hüznü ikiye ayırır: Birincisi, günlük hayatın bir parçası olan, sabrın yettiği ve çözüm yolunun kolay olan hüznüdür. İkincisini de kendi içerisinde sebebi bilinen ve bilinmeyen olmak üzere ikiye ayırır. Obsesyonlar üzerinde de duran Belhi, bunları doğal ve her bireyde bulunan obsesyonlar ve doğal olmamakla birlikte bireyleri normal hayattan alıkoyan obsesyonlar olarak ikiye ayırır. *Masalihu'l-Ebdan ve'l-Enfus* isimli kitabında obsesyondan kurtulmanın yollarını on maddede toplamıştır (Köse & Ayten, 2016: 90).

Fizyolojik yapı, toplum, kültür, çevre ve iklim gibi faktörlerin yanı sıra yeme, içme, cinsi münasebet ve uyku gibi gündelik hayatı ilgilendiren hususlardaki rejimlerin beden ve ruh sağlığı üzerindeki etkilerini uzun uzun inceleyen Belhi, müziğin bedensel ve ruhsal hastalıkların tedavisindeki önemine işaret etmiştir (Belhî, 2012: 44).

k. Gazali'nin (1058–1111) Ruh ve Nefs Kuramı

Tam adı “Hüccetü'l-İslam Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazali et-Tüsi” olan İslam alimi Gazali'nin İran'ın Horasan bölgesinde yer alan Tus'ta dünyaya geldiği bilinmektedir (Çağrırcı, 1996: 489).

İslam düşünürleri arasında psikolojiye dair en sistematik açıklamaları yapan İslam filozofu, bireydeki temel güdüler, güdülenmenin aşamaları ve bireyin eğitim sürecinin temel unsurları gibi konulara değinerek psikolojiye dair metodolojik yenilikler getirmiştir (Köse & Ayten, 2016: 96). *Mearicü'l-Kuds* adlı eserinde nefis, kalp, ruh ve akıl kavramlarını açıkladıktan sonra nefsin önemi, hareketi ve kavrayış noktasında yetenekleri, iç- dış duyular, duyum ve akıl erdirmenin tür ve dereceleri ile peygamberlere mahsus kavrayış şeklinin özellikleri hakkında açıklamalar yapmaktadır (Hökekleli, 2006: 445).

Çağdaş bazı araştırmacılara göre, İslam psikolojisinin esaslarını gerçek anlamda Gazali ortaya koymuştur. Onun *İhyau Ulumi'd-Din* adlı eseri (Hökekleli, 2012: 23) psikolojik kavramlar, analizler ve sınıflandırmalar yönünden oldukça zengindir. Kalp, nefis ve ruh gibi psikolojik kavramların tanımıyla başlayan *Acaibü'l-Kalb* isimli bölümde, bireydeki temel güdüler, duygular, arzular ve eğilimler hakkında bilgi verildikten

sonra sistemli davranış analizlerine dayalı dini ve ahlaki çıkarımlara ulaşılmaktadır (Gazali, 2011: 229). Bu çıkarımların psikolojik, ahlaki ve epistemolojik bakımdan aynı anlama geldiğini ileri sürerek ruh hastalıklarının psikolojik ve sosyal sebepleri üzerinde durmuş olması önemlidir. Gazali'nin *Rub'un'l Münciyat* adını verdiği dördüncü ciltte ise tasavvufi-ahlaki erdemlere değinilmiştir. Bu ciltteki erdemler tövbe, sabır, şükür, havf, reca, fakr, zühd, tevhid, tevekkül, muhabbet, şevk, üns, rıza, niyet, ihlas, sıdk, murakabe, muhasebe, tefekkür, ölüm şuuru ve ölümden sonrasını düşünme şeklinde on başlık altında incelenmiştir (Çağrı, 1996: 500- 504).

Yaşadığı ruhsal olaylar sonucunda Gazali, bireyin iç dünyası ve ruhla ilgili tecrübeleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Böylece o, iç gözleme dayalı davranış analizlerine akli ve nazari düşüncelerden daha fazla önem vermiştir. Psikolojik olayların herkes için geçerli ortak sebep ve kanunlara bağlı olduğu görüşünü ortaya koyan Gazali, eserlerinde yer alan her tür psikolojik tespit ve analizi, dini-ahlaki bir konunun anlaşılması amacıyla yönelik bir araç olarak kullanmıştır (Hökekleli, 2006: 415). Bu sebeple hemen hemen her kitabında ruh kavramını ve bireyin ruhi hallerini ve hastalıklarını konu edinerek derinlemesine araştırıp bu hastalıklara ve huzursuzluklara çözüm yolları göstererek bireyin huzur ve saadeti üzerine çalışmıştır (Altuntaş, 2006: 67). Bireyin varlık yapısını incelerken Gazali'nin üzerinde durduğu en önemli nokta onun ruhi ve manevi cephesidir. Çünkü ilahi hitaba erebilen, görevlerle yükümlü tutulan, akıl sahibi olan, metafizik alem hakkında tefekkür ile kavrayış potansiyeli bulunan ve varlığını bu dünyanın ötesinde de sürdüreceği olan bireyin bütün bu ayrıcalıkları ona verilen ruh sayesinde (Çağrı, 1996: 501).

El-munkizü mine'd-Dalal, Gazali'nin otobiyografisi olup bu kitabında fikirlerinin gelişimi, yaşadığı bazı bunalımları ve manevi tecrübeleri hakkında kişisel gözlem ve değerlendirmeleri yer alır. (Hökekleli, 2012: 24). Ayrıca o, bu eserinde bilgi toplama vasıtası olarak iç gözlem yöntemini kullanmış ve yaşadığı psikolojik krizin etkisiyle görevini bırakmasını anlatmıştır. Bu yönüyle Gazali'nin hayat hikayesi ve özellikle hayatının belli bir dönemine denk gelen arayış dönemi İslam psikolojisinin konusu olmuştur (Atak, 2021: 80).

Gazali'nin psikolojik temelli değerlendirmeleri iki sınıfa ayrılır: Birincisi; hayvani-insani nefsin, idrak kabiliyeti ve hareket ettirici güçleriyle ilgili görüşleridir. Bu görüşleriyle o, kendisinden önceki Farabi ve İbn Sina gibi filozofları tekrar etmiştir. İkincisi ise ahlakın olgunlaştırılması, nefsin terbiyesi ve olumsuz davranışların giderilmesi gibi konuları içeren görüşleridir. (Köse & Ayten, 2016: 97).

Nefsin güçleri, ahlaki eğilimleri, kötü davranış eğilimlerinin düzeltilmesi, denetim altına alınması, erdemlerinin kazanılması ve akıl-heva karşıtlığı gibi konuları *Mizzanü'l-Amel* isimli eserinde dile getiren Gazali, kendinden öncekilerin birikimlerini aktararak; bunları genişletip detaylandırmış, sınıflamalar yapmış ve daha yeni görüşlerle zenginleştirip sistemli bir teori haline getirmiştir (Hökekleli, 2012: 24).

Gazali'den önceki İslam filozoflarının güdüler ve duygulara yeterince önem vermedikleri görülmekle birlikte Gazali'nin güdülenme ile ilgili görüşleri, modern psikolojinin güdülenme süreci ile paralellik göstermektedir (Korman, 2017: 21). Ona göre insan nefsinde; (i) saldırganlık/yıkıcılık güdüsü (sebu'yye), (ii) fiziksel/hayvani güdü (behemiyye), (iii) üstünlük güdüsü (rabbanıyye), (iv) kötülük güdüsü (şeytaniyye) şeklinde dört güdü bulunmaktadır (Köse & Ayten, 2016: 98-99).

Gazali, günümüzde pozitif psikolojinin çokça değindiği hikmet, adalet, cesaret ve iffet olmak üzere dört temel erdemden bahsetmiştir. O, bireyin doğuştan getirdiği kısmen sabit olan davranış özellikleri için *hulke* kavramını kullanmış olup bu kavramla bireyi davranışa sevk eden içsel güçleri (istidatları) kastetmiştir. Modern psikolojinin bu konuda öncü kabul ettiği Gordon Allport da bireyin bu özelliği için kullandığı karakter (trait) kavramına Gazali ile aynı özellikleri atfetmiştir (Köse & Ayten: 2016, 100).

Bireyleri ilgilendiren ve onlar için bir değer ifade eden maddi, manevi, bireysel ve toplumsal alanlardaki tüm imkân ve durumları gözden geçiren Gazali; korku- ümit, yergi- övgü, evlilik- bekarlık, zenginlik – yoksulluk ve uzlet- ülfet gibi zıt durumları iyi veya kötü olarak değerlendirmemiş, bunları iyi ya da kötü kılan sebebin fiillerin arkasındaki niyet ve iradeye bağlı olduğunu savunmuştur (Çağrı, 1996: 504).

Gazali'ye göre insan bedeni başlangıçta tam oluşmayıp gelişim sürecinde beslenmeyle ve eğitimle kuvvetlenir. Aynı şekilde insan nefsi de noksan olup eğitim, ahlaki olgunlaşma ve ilimle beslenerek gelişir. Dengenin ruh sağlığı için temel unsur olduğunu dile getiren Gazali, sorunlu davranışların zıddıyla tedavi edileceğini öngörmektedir. Kibrin ilacı tevazu, cimrililiğin ilacı cömertlik, cehaletin ilacı ise ilimdir (Köse, 2016: 100). Kalıtımın bireyin davranışları üzerindeki etkisini kabul etmekle birlikte, davranışların şekillenmesinde ve değiştirilmesinde eğitimin önemli bir yere sahip olduğunu vurgulamıştır (Hökekleli, 2012: 24).

1. Fahreddin Razi'nin (1149-1210) Ahlak ve Ruh Kuramı

Tam adı “Ebu Abdillah (Ebü'l Fazl) Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Razi et-Taberistani” olan İslam filozofu Fahreddin

Razi'nin Büyük Selçuklu Devletinin başkenti olan Rey'de doğduğu bilinmektedir (Yavuz, 1995: 89). Aynı zamanda İbn Rüşd, İbn Arabi ve Abdülkadir Geylani gibi isimlerle çağdaştır (Okay, 2019: 33). En temel psikolojik güdülerin güç ve bilgi isteği olduğunu ifade eden Fahreddin Razi, bireysel farklılıkların önemi üzerinde durmuştur. Bununla birlikte bireyin doğasında var olan bazı kötü eğilimlerin bütünüyle yok olmaya-çağını ve asıl yaratılışın değişmezliğini vurgulayarak dini/ahlaki eğitimin sınırlarına işaret etmiştir (Hökelekli, 2012: 24-25).

Calinus'un ortaya koyduğu *beyin merkezli insan* görüşüne karşı çıkarak *kalp merkezli bir psikolojik anlayışı* savunan Fahreddin Razi, *Ben* sözüyle işaret edilen merkezin yerinin de kalp olduğunu belirterek Kur'an, sünnet, akli, tecrübi ve psikolojik delillerle bu görüşünü açıklamıştır (Hökelekli, 2015: 415).

Fahreddin Razi'nin *Kitabü'n-Nefs ve'r-Ruh ve Şerhu Kuwabuma* isimli eseri ahlak psikolojisi alanında yazılmış olması ve hem felsefi hem de dini görüşlerin bir araya getirilmesi bakımından önem taşımaktadır. Bireyde beslenme, cinsellik ve mülkiyet olmak üzere 3 temel fizyolojik güdünün olduğunu savunduğu bu eseri (Hökelekli, 2012: 24) Muhammed Sağır Hasan el-Ma'sumi tarafından önce neşredilmiş ardından da İngilizce'ye çevrilmiştir (Yavuz, 1995: 94). *Kitabu'r-Ruh* adlı eserinde ise daha çok ruh-beden ilişkileri, ölümden sonra ruhun durumu, ruhlar arası iletişim ve rüya çeşitleri gibi konulardaki rivayetlere, görüşlere ve tartışmalara yer vermiştir (Köse, 2008: 67).

m. İbnu'l Kayyim el-Cevziyye'nin (1292-1350) Ruh ve Bilgi Kuramı

Asıl adı "Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd b. Hurayz ez-Zur'î Dımeşki" olan Müslüman düşünürün 1292 yılında Şam'da doğduğu bilinmektedir. İbn Kayyim el-Cevziyye adıyla meşhurdur (Hökelekli, 2019: 118).

El-Cevziyye, çalışmalarında hoşnutluk, kaygı, mutluluk, huşu, sevk, korku, kıskançlık, rıza, güven, feraset, neşe, öfke ve haşyet gibi konular üzerinde psikolojik içerikli açıklamalar yapmıştır. Kaygı, hüzn, korku, kıskançlık ve obsesyon gibi problemlerin sebepleri ve çözüm yollarına dair açıklamalara yer vermiştir. Ruh sağlığının korunması ve huzura ermesinin ancak ilim, irade ve sevgi güçlerinin dengeli bir şekilde kullanılmasıyla mümkün olacağını ifade etmiştir. Bilginin tek başına yeterli olmadığını ve modern psikolojide *farkındalık* kavramına karşılık gelen *temyiz* kabiliyetinin bilgiye eşlik etmesi gerektiğini ifade etmek için *kuvvetu'l ilm ve't-temyiz* kavramını kullanmıştır. (Köse & Ayten, 2016:

102).

Ona göre Kur'an'da ruh kavramı birey için kullanılmaz; birey, ruh ve bedenden ibaret bir bütündür ve bu da zat, kendilik manasına gelen nefis kavramı ile ifade edilmiştir (Hökelekli, 2012: 25; 2006: 415). Nefsin, insanoğlunun ruhu olduğundan ve *emmare*, *levvame*, *nutmainne* olarak adlandırılan nefsin üç gelişim basamağından söz etmiştir (Atak, 2021: 85). Dinamik bir yapı olan nefsin, dini bilinç ve uygulamanın artışına ve kalitesine bağlı olarak olgunlaşma yönünde ilerlediğini belirtmiştir.

Kitabu'r-Ruh isimli kitabında, çoğunlukla ruh-beden ilişkisi, ruhun ölümden sonraki durumu, rüya çeşitleri ve ruhların birbiriyle iletişimi gibi konulardaki rivayetlerle, bu konularda dile getirilen çeşitli görüş ve tartışmalara yer vermiştir (Apaydın, 1999: 118). Öte yandan psikoloji biliminin bugünkü tartışmalarından biri olan *Karakterler doğuştan mı, yoksa sonradan mı elde edilir?* sorusuna cevap aramıştır (Köse & Ayten, 2016: 102).

n. İbn Haldun'un (1332-1406) Karakter Eğitimi Kuramı

1332 yılında Tunus'ta doğan büyük İslâm alimi ve devlet adamı İbn Haldun, kıraat ve fıkıh alimi, tarih felsefesinin kurucusu ve sosyolog olarak bilinmektedir (Ülken, 1957: 228; Uludağ, 1999: 583).

Ünlü eseri *Mukaddime*'de psikoloji alanındaki birçok görüş ve teoriye yer verdiği görülmüştür. Psikolojik nedensellik ve bilinçdışı güdülenmeyi kabul eden İbn Haldun, psikolojik bir olgunun, genellikle var olan ve biri diğerini izleyen tasavvurlardan oluştuğunu belirtir. Bu eserin devamında maddiyatın, iklimin, beslenmenin, mesleğin, gelir seviyesinin, toplumsal statünün ve psiko-sosyal faktörlerin karakter ve davranışlar üzerindeki etkisini oldukça detaylı inceleyerek, özellikle refah ortamının ahlak ve karakter yapılanması üzerinde olumsuz etkileri bulunduğunu vurgulamıştır (Atak, 2021: 83-84; Hökelekli, 2012: 26). Ayrıca bu eserde iyi bir eğitim ve öğretim için gerekli olan psikolojik sebepler üzerinde duran İslam bilgini, modern psikolojinin ilgi alanlarından olan rüya konusunu da ayrıntılı bir şekilde yorumlamıştır (Hayta, 1996: 23; Süngü, 2009: 7-8).

Rüya, vahiy, kehanet gibi psikolojik olgularla ilgili görüşlerini uzunca dile getirmiştir. İbn-i Sina gibi filozofların ileri sürdüğü şekliyle rüya ile vahyin psikolojik mekanizmasının aynı olmadığını dile getirmiştir. Vahiy olayını, hayalin bir sureti olarak duyuya göndermesi biçimindeki rüya hadisesine indirgemenin yanlışlığını, vahiy ancak ruhani bir yücelmeye ve varoluşsal bir dönüşüme uğrayarak, peygamberlerin yaşayabileceği bir tecrübe olduğu görüşüyle açıklamıştır (Hökelekli, 2012: 27).

İbn Haldun'a göre bireyin doğası iyiliğe ve kötülüğe eğilimlidir. Ancak birey dine tabi olmazsa ya da kötülüğe sevk eden alışkanlıklardan kaçınmaya dikkat etmezse kötülüğe meyletmeye daha elverişli hale gelir (İbn Haldun, 1990: 475-477). Hayatta denge esas olduğu için bireylerin maddi ve manevi dünyaları inşa edilirken mutlaka bu hususun göz önünde bulundurulması gerektiği vurgusunu yapar. Bireyin aldığı gıdaların da onun fiziki yapısına ve karakterine etki ettiğinden dolayı yeme içmenin de dengede olması gerektiğini açıklar (Görgün, 1999: 546-547). Bununla birlikte İbn Haldun'un, kendini kabul ettirme veya kabul görme, saldırganlık, güven, bağlılık, özgürlük ve cinsellik gibi psikolojik güdülerle ilgili önemli analizler yaptığı görülmektedir.

Allah'ın halifesi olarak yaratılmış olan bireyde karşı konulamaz bir şekilde liderlik, üstünlük, makam ve mevki elde etme güdüsünün olduğunu savunur. Makam ve unvan sahibi olan bireylerde kibir duygusu çok güçlü olduğu için bu tür insanların herkesin kendisinin önünde eğilmesini ve kendisine saygı göstermesini beklediğini vurgular. Bu yüzden de halkta böylelerine karşı bir öfke ve nefret meydana geldiğini ifade eder (İbn Haldun, 1990: 467-469).

S o n u ç

Bilimsel gelişmelerin yüzyılları aşan bir gelenek içerisinde ortaya çıkıp yeni keşifler ve atılımlar yaptığı göz önüne alınırsa İslâm filozoflarının gerçekleştirdikleri çalışmalar, 19. yüzyılın son çeyreğinde gelişmeye başlayan psikoloji bilimini meydana getiren yapı taşlarını oluşturmuştur. Belhî'nin ruh sağlığına yönelik yapmış olduğu tespitlerin ve önerdiği tedavi metotlarının günümüzde kullanılıyor olması, İslam medeniyetinin kadim bilgi, tecrübe ve geleneklerinin psikoloji bilimine yapmış olduğu katkıların bir kanıtı niteliğindedir.

Psikolojik ve duygusal sorunların arttığı, mutsuz ve huzursuz kitlelerin giderek çoğaldığı günümüzde, İslam medeniyetinin başta Kur'an-ı Kerim ve hadisler olmak üzere temel kaynaklarına başvurmak ve geçmişte nefis, kalp ve ruh sağlığı sorunu yaşayan bireylere yönelik tedavi şekillerini günümüz bireylerine ulaştırmak önem arz etmektedir.

İslami psikoloji ile modern psikoloji arasında benzerlikler bulunmakla birlikte aralarındaki en önemli fark bireyi ve evreni ele alış tarzlarıdır. Bugün bireysel ve toplumsal hayatta karşılaşılan psikolojik ve fizyolojik şiddete karşı alınması gereken en önemli tedbirin bireyin nefsinin tanınması ve onu kemal mertebeye ulaştırmak için çabalaması olduğu ifade edilebilir. Bu noktada İslami kaynakları incelemenin ve geleneğin bireye verdiği mesajları anlamının önemli olduğu düşünülmektedir.

Müslüman düşünürlerin, ruhsal hastalıklara neden olduğunu öne sürdükleri semptomların (melankoli, obsesif-kompulsif bozukluk, öfke bozukluğu, panik atak, anksiyete, davranış bozukluğu, patolojik yalan söyleme, narsistik kişilik bozukluğu, ölüm fobisi, psikosomatizasyon, cinsel işlev bozukluğu, depresyon, bağımlılıklar) tedavi süreçleriyle ilgili de dikkat çekici önerilerde buldukları görülmektedir.

Sonuç olarak; modern psikolojinin İbn Miskeveyh, Kindi, Ebu Bekir er-Razi, İbn Sina, İbn Rüşd, Gazali ve Haris El-Muhasibi gibi birçok İslam düşünürünün çalışmasının modern psikoloji kadar çağımız insanına söyleyebileceği çok sözünün olduğu ifade edilebilir.

Kaynaklar

Akyol, A. (2015). Ebu bekir er - Razi ve üç temel erdem: Değer eğitimi açısından bir okuma. *Adam Akademi Dergisi*, 5(2), 61-83.

Alper, Ö. M. (1993). *İbn-i Tufeyl'in hayati ve felsefesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Alper, Ö. M. (1999). "İbn Sina" maddesi. *TDV İslam Ansiklopedisi-20*. (ss. 319-322). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Altıntaş, R. (1998). İbn Miskeveyh'in adalet anlayışı. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 2, 237-249.

Altıntaş, S. (2006). *Gazali'de tasavvuf felsefesi*. (Yayınlanmamış Yüksel Lisans Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Apaydın, H. Y. (1999) "İbn Kayyim El-Cevziyye" maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi-20*. (ss. 109-123). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Atak, M. (2021). İslam'da psikoloji tarihi. *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi*, 6 (1), 71-93.

Bayraktar, M. (1999). "İbn Miskeveyh" maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi-20*. (ss. 201-208). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Bayraktar, M. (2010). *İslam düşünce tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları.

Belhi, Ebu Z. (2012). *Mesalih'ul ebdan vel enfüs*. (çev. N. Okuyucu & Z. Tiryaki). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Çağrı, M. (1996). "Gazali" maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi-13*. (ss. 489-505). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Çamlı, C. Y. (2019). *Ebü Zeyd El-Belhî'nin ruh sağlığı ve depresyon tedavisine ilgili görüşlerinin bilişsel terapiye göre değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çelik, Y. (2016). *İbn Sina'nın akıl-aşk ilişkisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Doğan, M. (2009). *İbn Sina'nın ahlak risaleleri ve ahlak felsefesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Durmuş, A. Z. (2021). İbn Miskeveyh ve Tehzibu'l Ahlak adlı eserinin ahlak felsefesi açısından incelenmesi. *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 144-147.

Durmuş, İ. (1999). "İbn Hazm" maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi-20*. (ss. 58-61). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Dursun, N. (2019). *İbni Tufeyl, Jean Jacques Rousseau, Bertrand Russell ve John Dewey'e göre "merak"*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ağrı: İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Durusoy, A. (1999). "İbn Sina" maddesi. *TDV İslâm Ansiklopedisi-20*. (ss. 322-331). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Erginli, Z. (2006). "Muhasibi" maddesi. *TDV İslâm Ansiklopedisi-31*. (ss. 13-16). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Gafarov, A. (2006). Râgıb el-İsfahânî'de insan tasavvuru. *İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30 (1), 187-214.

Gafarov, A. (2007). "Râgıb el-İsfahânî" maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi-34*. (ss. 401-403). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Gazali, (2011). *Cennete doğru abidler yolu*. (çev. A. Kaya). İstanbul: Semerkant Yayınları.

Görgün, T. (1999). "İbn Sina" maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (ss. 353-358). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Gürsu, O. (2016). İslam düşünürü Belhî'nin (849-934) ruh sağlığına yönelik görüşlerinin modern psikoloji doğrultusunda değerlendirilmesi. *DEUİFD Din Psikolojisi Özel Sayısı*, 271-309.

Hanoğlu, İ. (2018). Kindî'de klasik psikoloji ve temel problemleri. *Diyanet İlmî Dergi*, 54 (2), 125-144.

Hayta, B. (1996). *İbn Haldun'da kişilik teorisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Bursa: Uludağ Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hökekleli H. (2006). İslam geleneğinde psikoloji kültürü. *İslami Araştırmalar Dergisi-Din Psikolojisi Özel Sayısı*, 19(3), 409-421.

Hökelekli, H. (1993). *Din psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Hökelekli, H. (2000). *Din psikolojisi*. Eskişehir: Açık Öğretim Fakültesi Yayınları.

Hökelekli, H. (2012). *İslam psikolojisi yazuları*. İstanbul: Dem Yayınları

Hökelekli, K. (2019). İbn Kayyım El-Cevziyye ve Kur'an anlayışı. *Akademik Platform*, 160-168.

İbn Haldun (1990). *Şark İslam klasikleri mukaddime-I*. (çev. Z. K. Ugan), İstanbul: MEB yayınları.

İbn Hazm, (2012). *Ahlak ve davranış tarzları*. (çev. M. Çağrıç). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kara, Ö. (2007). "Ragıb el-İsfahani" maddesi. *TDV İslâm Ansiklopedisi-34*. (ss. 398-401). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kara, Ö. (2012). Meşhur ama az tanınan çok yönlü bir ilim adamı: Râğıb El-İsfahâni. Erzurum: *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38, 102-146.

Karakaya, T. F. & Uysal, E. (2019). Fârâbî'de "iyi, yetkinlik ve mutluluk" kavramları ışığında PDR hizmetlerine farklı bir yaklaşım. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (1), 191-208.

Kaya, M. (1995). "Farabi" maddesi. *TDV İslâm Ansiklopedisi-12*. (ss. 145-162). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kaya, M. (2002). "Kindi" maddesi. *TDV İslâm Ansiklopedisi-26*. (ss. 41-58). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kaya, M. (2007). "Ebû Bekir Er-Râzî" maddesi. *TDV İslâm Ansiklopedisi-34*. (ss. 479-485). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kılıç, A. (2019). *Râğıb el-İsfahâni'nin mutluluk anlayışı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Köse, A. & Ayten, A. (2016) *Din psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Köse, A. (2008). *Türkiye'de psikoloji ve din psikolojisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kutluer, İ. (1992). "Ebû Zeyd el-Belhî" maddesi. *TDV İslâm Ansiklopedisi-5*. (ss. 412-414). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kutluer, İ. (1999). "İbn Tufeyl" maddesi. *TDV İslâm Ansiklopedisi-20*. (ss. 418-425). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kutluer, İ. (2002). *İbn Sina ontolojisinde zorunlu varlık*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Okay, T. (2019). İslam tarihinin yıldızları: Âlimler. *Diyanet Aylık Dergi*, 345, 30-33.

Razi, E. (2019). *Rub sağlığı*. (çev. H. Karaman). İstanbul: İz Yayınları.

Sunar, C. (1972). *İslam'da felsefe ve Farabi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Süngü, A. (2009). *İbn Haldun'un eğitim felsefesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tanrıbilir, T. & Karagöz, N. (2017). Kelam konularına tasavvufî yaklaşım: Hâris el-Muhâsibî'nin “er-Riâye li Hukûkillâh” eseri örneği. *Kader Dergisi*, 15(3), 678-697.

Tatar, B. (2009). Aklın merkezindeki aşk: İbn Hazm'ın güvercin gerdanlığı hakkında bir felsefî yorum. *Milel ve Nihal Dergisi*, 6(3), 146-151.

Türker, Ö. (2018). Kindî metafiziği. *Diyanet İlmî Dergi*, 54(2), 53-66.

Uludağ, S. (1999). “İbn Haldun” maddesi. *TDV İslâm Ansiklopedisi-19*. (ss. 538-543). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Uysal, E. (2014). İbn Hazm'ın ahlâka dair görüşleri. *Diyanet İlmî Dergi*, 50(4), 53-68.

Ülken, H. Z. (1957). *İslâm felsefesi*. Ankara: Selçuk Yayınları.

Varlı, N. (2019). Erken dönem İslam âlimlerinin psikolojiye katkıları: Akıl, nefis, ruh kavramları. *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(1), 67-89.

Yavuz, Y. Ş. (1995). “Fahreddin Razi” maddesi. *TDV İslâm Ansiklopedisi-12*. (ss. 89-95). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yavuzer, H. (1997). *Çocuk psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Yeğin, H. (1996). *İslam psikolojisinde temel kavramlar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

